

NASLOVNICI POD ROB

‘*TOBOLIZA*’ LJUBLJANČANA MARKA POHLINA (1735-1801): NAJSTAREJŠI V TISKU OBELODANJENI (1781) SLOVENSKI SPLOŠNI NAZIV ZA KAČJEGA PASTIRJA

B. KIAUTA

Murnikova 5, SI-1000 Ljubljana, Slovenija; mbkiauta@gmail.com

UVOD

Pohlinovo “*Tu malu besedishe treh jesikov*” (SLIKA 1, na naslovnici) je prvi tiskani slovar s slovenskimi iztočnicami (POHLIN, 1781), ki ga pa OROŽEN (2009) ne omenja. Kačji pastir se skriva pod geslom ‘*Toboliza*’, zato sem ga doslej žal spregledal (prim. KIAUTA, 2015). Prezrl ga pa ni baron Žiga ZOIS (ok. 1793), ki je v pripravah za svojo nikdar izdano “*Slawische Sammlung*” izpisal iz Pohlina preko 60 slovenskih nazivov za razne nevretenčarje, predvsem žuželke. Anotiran transkript Zoisovega seznama je pred kratkim objavila Tea KNAPIČ (2019) in me s tem posredno opozorila na gornji naziv za kačjega pastirja.

Za svoje “*Besedishe*” (POHLIN, 1781) je avtor gesla sistematično zbiral in je pregledal tudi domala vso slovstvo, ki je bilo takrat na voljo, nekaj pa ima tudi novotvorb.

Med žužkami prevladujejo skupinski nazivi za morfološko podobne živali (n.pr. gosenica, kačji pastir, metulj, mravlja, muha, osa), redkeje za posamezne vrste (n.pr. bramor, muren, rogač, sršen, sviloprejka). Naj omenim, da v mojem otroštvu o hrošču rogaču (*Lucanus cervus*) nismo govorili, poznali smo le klešmana, ki ga je omenil v svoji “*Slavi vojvodine Kranjske*” (1689) tudi že J.V. Valvasor, Pohlin ga pa nima.

Naziv ‘*toboliza*’ / *tobolica*, *tbolca* za kačjega pastirja je danes v okolici Ljubljane popolnoma pozabljen in je tudi drugod po Slovenskem neznan. Ker ne temelji na kaki značilnosti odrasle žuželke, je v imenoslovju kačjega pastirja vsebinsko domala enkraten in izjemno zanimiv.

KRATEK ORIS ŽIVLJENJA MARKA POHLINA

Številni orisi življenja in dela Marka Pohlina so raztreseni po literarno-godovinskem slovstvu, biografskih leksikonih in na spletu.

Oče Marko (krstno ime Anton) Pohlin (SLIKA 2) se je rodil 13. aprila 1735 v družini gostilničarja gorenjskih korenin v ljubljanskem Šempetrskem predmestju, umrl pa je za podagro 4. februarja 1801 v samostanu Mariabrunn blizu Dunaja. Kot član Akademije operozov, predhodnice današnje Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, si je prevzel ime 'Novus', pod katerim je mnogo objavljaj. Znana pa sta tudi dva njegova psevdonima: 'Peter Kumras' (sestavljjen iz črk pater Markus) in 'Kraynek P.M.'.

SLIKA 2. Oče Marko Pohlin (1735-1801). – [Vir: Wikipedia].

Šolal se je na gimnazijah v Novem mestu in Ljubljani, bogoslovne študije pa je opravil na Dunaju (1755-1763). Okoli leta 1754 je vstopil v red bosonogih avguštincev (diskalceatov) in je bil preoblečen leta 1755. Živel je izmenoma v samostanih v Ljubljani, na Dunaju in v Mariabrunnu.

Kot redovnik je bil Pohlin praznični in nedeljski pridigar, vikar in subprior v Ljubljani, učitelj redovnih klerikov in subprior na Dunaju in učitelj novicev v Mariabrunnu.

Na jezikoslovnem področju je ustanovil t.im. "Pohlinov krog" narodnih buditeljev, katerega člani so bili večinoma redovniki, med njimi Janez Damascen (krstno ime Anton Feliks) Dev in Dizma (krstno ime Jožef) Zakotnik. Zaradi Pohlinovih teženj po vodilni vlogi v jezikoslovju, so ga Zois in nekateri ugledni jezikoslovci tistega časa zavračali.

‘TOBOLIZA’ (TOBOLICA, TOBOLCA) – KAČJI PASTIR

Ta izraz stoji v nemškem pravopisu kot slovenska ("kranjska") iztočnica, z vzporednicami v nemščini (*‘eine Seefliege’*) in v latinščini (*‘perla’*, *‘libella’*) (SLIKA 3). Jezerska muha bi lahko predstavljala karkoli, izraz *‘Perla’*, ki je danes veljavno rodovno ime v redu vrbnic (Plecoptera) pa se je v renesansi in baroku dostikrat uporabljal za kačjega pastirja. Besede *‘libella’* v latinskih tekstih nisem nikdar zasledil. Vendar je jasno, da pomeni Pohlinova *‘toboliza’* kačjega pastirja. Slednjega naziva pa Pohlin ni poznal. V tisku sta ga uvedla šele M. Cigale (1860, v slovarju) in F. Erjavec (1864, v šolskem učbeniku); glej KIAUTA (2015).

Pripominjam, da je poznal Pohlin le rodno ljubljansko narečje, za "kranjščino" pa je bil prepričan, da se govori le na ozemlju takratne vojvodine Kranjske. Ostalo slovensko ozemlje je v njegovem času spadalo upravno pod druge kronovine, pojmi Slovenija, Slovenci in slovenščina so bili neznani. O *tobolici* / *tobolci* so torej govorili v okolici Ljubljane.

Etimološko je besedo izvajati iz latinskega *‘tubulus’*, t.j. kratka cev(ka), v italijanščini *‘tubetto’*, v furlanščini (seveda italijanizem!) *‘tubet’*. Ker gre za neko "muho", je slovnični spol spremenjen v ženskega.

Kako je mogoče spraviti kačjega pastirja v stik s cevko, mi je bila nerazumljiva uganka. Zato sem prosil mojstra slovenske besede, pisatelja, zavzetega zagovornika narave in odonatologa Iztoka Geistra, da bi morda razmislil o tem problemu. Odgovoril mi je z obratno pošto (*in litt.* d.d. 26. marca 2020) takole: "*Toboliza je res vznemirljiva beseda. Pa vendar bi si morda bilo mogoče pomagati s Pleteršnikom. Za oselnik pravi, da se mu (po več virih) reče tudi tobolec (tobolc). Z malo pesniške domišljije si je mogoče lev (ekzuvij) predstavljati kot oselnik in celo osla ustvarja med rabo zvok, ki spominja na šelest kačje pastirskih kril. Torej ni nemogoče, da je tobolica (tobolca) včasih pomenila kačjega pastirja. Med košnjo so ljudje videvali zapuščene leve na obrežnem rastlinju, pa zagotovo tudi kakšnega sveže izmotanega kačjega pastirja, ki je, medtem ko so grabili seno, že brusil nad vodami ...*".

To je morda smela, vendar najbolj verjetno povsem pravilna razlaga tega naziva, katere avtor je izjemno izkušen, dolgoletni opazovalec življenja kačjih pastirjev.

Ker *tobolica* / *tobolca* temelji na ekzuviju, je poimenovanje imenoslovno enkratno in zato še posebej zanimivo.

Kraynsku.	Deutch.	Latine.
Tizharstyu, a, n.	Die Vogleren.	Aucupatus.
Tizhénza, e, fh.	Vogelshütte.	Area aucupatoria.
Tizhje, a, e.	Zu den Vögeln ge- hörig.	Aviarius.
Prosú.	Sieh. Bär.	Lithospermium.
Tizhim, tizhati.	Stecken.	Harere.
Tizhogledstvu, a, n.	Vogeldeuteren.	Augurium.
Tla, tleh, n.	Der Boden, Flöß.	Area, humus.
Tlák, ú, m.	Der Estrich.	Rudus.
Tlaka, e, fh.	Frohndienst.	Angaria.
Tlaskam.	Anwerfen.	Alludere.
Tlazhán, a, m.	Ein Hoboter.	Angarius.
Tlazhem, zhiči.	Tretten, drücken.	Premere.
Toboliza, e, fh.	Eine Seefliege.	Perla, libella.
Tód.	Hiedurch.	Hac.
Tógóta, e, fh.	Zornmüthigkeit.	Iracundia.
Togotim.	Zörnen.	Iraci.
Togotn, a, u.	Zornmüthig.	Iracundus.
Tók.	So.	Sic, ita, itaque.
Tók, a, m.	Geschwulst. 2) Ein Meerfisch. 3) Ein testasche.	Tumor. 2) Anta- ceus. 3) Bija- cium.
Tokistv. Tokú.	Also.	Ita. • Tahier.
Tol, ú, m.	Der Köcher.	Phaetra.
Toláfhem, shiti.	Besänftigen.	Pacare.
Tolh, a, m.	Der Dolch.	Pugio.
Tolistobog, a, m.	Ein Abgott.	Idolum Slavorum.
Tolistowoj, a, m.	Ebend.	Idem.
Tolkajn.	So viel.	Tot, tantum.
Tolku.	Ebend.	Idem.
Tolkukrat.	So oft.	Toties.
Tolovaj, a, m.	Ein Räuber.	Prædon.
Tolste, a, u.	Fett, gemästet.	Pinguis.
Koren.	Etern. Mantlung.	Aster, mulas.
Tolstina, e, fh.	Fett, Schmeer.	Pinguedo.
Tolstina, e, fh.	Ebend.	Idem.
Tolta, e, fh.	Säbergrüß.	Avacacium.
		Töp.

SLIKA 3. "Tu malu besedishe": neoštevilčena stran, z geslom za kačjega pastirja ('*Toboliza*') in s tremi vzporednicami v nemščini in latinščini (POHLIN, 1781).

RAZPRAVA

(1) **Uvodne opombe.** – Starejših, večinoma rokopisnih, na karticah ohranjenih slovarjev nisem sistematično raziskal. Zato mi je znan le GUTSMANN (1789), ki navaja geslo '*Toboliza*', z edino vzporednico '*Seefliege*'; - gotovo povzeto po Pohlinu ...? Izraz '*tobolica*' navaja seveda tudi SNOJ (2020), vendar brez etimologije.

PLETERŠNIK (1895) ima pod geslom *tobolec* = oselnik / der Kocher des Mähers – še vzporednico *telečjak* = Tornister / der Beutel. Izraza *tobolica* za kačjega pastirja pa nima.

Kot oselnik še danes služi bodisi kravji rog, ali iz lesa v obliki kravjega roga izdolbena posodica. Nalitega z vodo, si kosec obeša med košnjo oselnik za pas. V njem je nameščena osla (brusilnik), ki mora biti za brušenje kose med košnjo mokra.

Kačji pastir, *tobolica* / *tobolca* se torej izmota iz ekzuvija podobno, kot se vzame oslo iz oselnika.

Zanimivo je tudi, kot mi piše (*in litt.* d.d. 29. aprila 2020) slovenist dr. Dušan V o g l a r: [da je *tobolec*] “tudi posodica iz skorje za nabiranje jagod. V deških letih [je] videl in si sam delal take posodice: kos še mehke skorje s tankega debelca, zviti v nekakšen stožčast škrniceljček (na Pohorju in na jugu pod njim). Najbrž pastirska pogruntavščina. [...] Izraza *tobolica* ne poznam”. Omenil sem zgoraj opisano Geistrovo razlago ozadja naziva, zato je dodal: “Bi pa bila res zanimiva izpeljava imena iz ekzuvija. Logična celo, z žensko končnico za ‘muho’, ki prileze iz nečesa, kar je podobno oselniku”.

Tudi biolog akademik prof. dr. Matija G o g a l a (*in litt.* d.d. 30. junija 2020) je presodil Geistrovo izpeljavo za “omembe vredno”.

(2) **Smiselna vsebina nazivov za red kačjih pastirjev.** – V indoevropskih jezikih, kot se govore danes v Evropi, je knjižno ime za red bodisi v slogu nacionalnega jezika preoblikovan klasični izraz (*libellula*), ali pa ima jezik za ta red posebno ime, n.pr. angleško: *dragonflies*, bolgarsko: *vodnite končeta*, češko: *vážky*, furlansko: *suarbeciavai*, hrvaško: *vretenca*, rusko: *strykozy*, srbsko: *vilini konjici*, itn. V slednjo skupino imen je prištet tudi slovenske *tobolice*, ki je edini izraz za red kačjih pastirjev s smiselno povezavo z ekzuvijem.

Po drugi strani pa obstajajo na Nemškem trije ljudski nazivi za ličinko kačjega pastirja, ki jih je izvajati iz glagola ‘sprengen’ / razgnati, razpočiti: *Sprenger*, *Sprengel* in *Nacktsprenger* – in ponazorujejo dejstvo, da se koža ličinke ob priliki izmotanja odrasle žuželke raztrga, razpoči (NITSCHKE, 1965). Isti avtor tudi naglaša, da zaznavajo številni ljudje množično izmotavanje kačjih pastirjev ob vodah.

(3) **Slovnični spol.** – Če bi se naziv *tobolica* ohranil, bi bila slovenska imena vseh redov vodnih žuželk ženskega spola: enodnevnice / Ephemeroptera, *tobolice* / Odonata, vrbnice / Plecoptera in mladoletnice / Trichoptera, kar pa ni omembe vredna pridobitev.

(4) **Današnji status naziva ‘tobolica’.** – Prosil sem nekaj sošolcev/sošolk z nekdanje ljubljanske klasične gimnazije in z rakovniške gimnazije, da mi povedo, ali in kje so morda slišali uporabljati izraza (1) *tobolica* za kačjega pastirja in – (2) *tobolec* za oselnik. Vsi so osemdesetletniki/ce, upokojenci/ke raznih poklicev, so rojeni in živijo vse življenje v Ljubljani ali okolici in imajo izjemno zanimanje za naravo. Vsi odgovori so bili negativni, oba izraza sta jim v gornjem pomenu neznana. Posebno težo pripisujem negativni izjavi nekdanje sošolke, univ. dipl. ekonomistke Jane P i s l a k (*in litt.* d.d. 5. aprila 2020), ker je bila rojena in vse

življenje živi v Črni vasi na Ljubljanskem barju, predano opazuje dogajanja v naravi, predvsem pa je tudi dolgoletna spremljevalka življa kačjih pastirjev v tamkajšnjem krajinskem parku. Težo ima tudi podobna izjava bistveno mlajše univ. dipl. biologinje in nekdane predsednice Slovenskega odonatološkega društva, Nine E r b i d a (*in litt.* d.d. 29. junija 2020), ki je preživela mladost v Medvodah. *Tobolec* pozna le dr. Dušan V o g l a r (*in litt.*, glej zgoraj), vendar v drugem pomenu in le s Štajerske.

Iz tega sklepam, da je *tobolica* / *tobolca*, kot splošno ime za kačjega pastirja danes na Ljubljanskem utočilo v pozabo. Zaradi njegove povezave z ekzuvijem to ni nepomembna izguba za slovensko in celo za svetovno imenoslovje kačjega pastirja in jo je gotovo obžalovati.

Ob koncu skrivna želja. Bilo bi lepo, če bi Slovensko odonatološko društvo poskusilo *tobolico* zopet oživiti s tem, da bi to starodavno ime morda ob priliki tu-in-tam omenjalo v svojih publikacijah.

ZAHVALA

Gospa Nataša JORDAN (NUK, Ljubljana) mi je preskrbela pdf Pohlinovega “*Besedisha*”, Iztok GEISTER (Pobegi) dragoceno razlago smiselne povezave *tobolice* z ekzuvijem, dr. Dušan VOGLAR (Ljubljana) številne podatke in nasvete, Nina ERBIDA (Podlehnik / Haloze), Jana PISLAK (Črna vas) in drugi pa informacije o sedanjem statusu imena *tobolica*. Urednik dr. Matjaž BEDJANIČ (Braslovče) je pomagal z vzpodbudo in z obdelavo ilustracij. – Vsem iskrena hvala!

LITERATURA

- GUTSMANN, O., 1789. *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter und einer vorzüglichern abstammenden Wörter*. Ignaz Aloys Kleinmayer, Klagenfurt. 568 str., Predgovor in splošne oznake izven.
- KIAUTA, B., 2015. Geslo “kačji pastir” pri starejših slovenskih slovarnikih in pregled slovenskih nazivov za razne vrste v slovstvu do konca 20. stoletja. *Erjavecija* 30: 3-12.
- KNAPIČ, T., 2019. Entomološka dejavnost Žige Zoisa. *Scopolia* 97: 197-206.
- NITSCHKE, G., 1965. *Wörterbuch der deutschen Tiernamen*. 3. *Die Namen der Libelle*. Akademie-Verlag, Berlin. 41 str.
- OROŽEN, M., 2009. [Ocena] Zgodovina slovenske leksikografije. *Slavistična revija* 57(3): 483-492.
- PLETERŠNIK, M., 1895. *Slovensko-nemški slovar*. 2(P-Ž). Knezoškofijstvo, Ljubljana. i-ix + 978 str.
- POHLIN, M., 1781. *Tu malu besedishe treh jesikov. Das ist das kleine Wörterbuch in dreyen Sprachen*. Johann Friedrich Eger, Laibach. Nepaginirano.
- SNOJ, M., 2020. *Slovar Pohlinovega jezika: na osnovi njegovih jezikoslovnih del*. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana. vi + 986 str.
- ZOIS, Ž., ok. 1793. *Slawische Sammlung*, 6. ovoj. Rokopis Ms 368, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana. – [n.v.]